

ԱՆՈՒՇ ՀՈԿՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵՂԵՈՆԸ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈՒ

Անտանտի տերությունների և Թուրքիայի փոխհարաբերություններում առանձնակի տեղ են գրավում թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները: Հայտնի է, որ 1914-1918 թթ. Թուրքիայի դեմ պատերազմած արևմտյան տերություններից Ֆրանսիան առաջինն էր, որ հարաբերությունների մեջ մտավ քեմալականների հետ, դիվանագիտական կապեր հաստատեց և իր դաշնակիցներից անջատ, քաղաքական պայմանագիր կնքեց նրանց հետ: Առաջին Աշխարհամարտի և անմիջապես նրան հաջորդող տարիներին Ֆրանսիայի վարած այդ ելևէջներով լի, «սեթևեթող» քաղաքականությունը իր որոշակի բացատրությունը ունի, որը կներկայացվի հոդվածի ամփոփիչ մասում:

Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները, մասնավորապես Կիլիկիայում, եղել են հայ ականավոր թուրքագետ Ռ. Սահակյանի մշտական գիտական հետաքրքրության շրջանակում և տեղ գտել նրա արժեքավոր հետազոտություններում¹: Ֆրանսիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության երկիմաստությունն իր արտացոլումը գտավ նաև Արևելյան (Հայկական) լեգեոնի հետ կապված գործընթացներում: Այդ թեմային վերաբերող սակավ գրականություն կա, մինչդեռ հրապարակված փաստաթղթեր գրեթե չկան²:

Ուստի, ուշագրավ են վերջերս Թուրքիայում լույս տեսնող «Review of Armenian Studies» պարբերականում հրապարակված Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության արխիվից Արևելյան լեգեոնին

¹ Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970:

² Պոլաճյան Տ., Հայկական լեգեոնը, Ուղորթաւոն, 1965; d'Ary Benoist, L'Origine de la Légion d'Orient, Extrait de la Revue Diplomatique, Janvier-mars, 1939; Թիւրապեան Արամ, Հայ ժողովրդի դատաստանին առջև, Մարտի, 1925:

վերաբերող գիտական շրջանառության մեջ դրված որոշ փաստաթղթերը³:

Արևելյան լեգեոնը, որը 1918 թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոն, կազմավորվել էր 1916 թ. նոյեմբերի 26-ին որպես օսմանյան հպատակներից կամավոր սկզբունքներով հավաքագրված օժանդակ զորք՝ Մարկ Սալքսի (Անգլիա), Ժորժ Պիկոյի (Ֆրանսիա) և Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի միջև Լոնդոնում կնքված (27 հոկտ.) համաձայնագրի հիման վրա:

Այդ համաձայնագրի համաձայն.

1. Կամավորները կօգտագործվեն բացառապես ասիական (սիրիա-պաղեստինյան) ճակատում: Նրանք (հայերը և արաբները) կկռվեն իրենց դարավոր թշնամու դեմ՝ հայրենի հողերը ազատագրելու համար.

2. Ֆրանսիան պարտավորվում է, ինքնավարություն տալ Կիլիկիային, որը կորվի նրա հովանավորության տակ:

3. Հրամանատարները լինելու են ֆրանսիացիներ, լեգեոնի ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսիայի կառավարությունը⁴:

Լեգեոն ստեղծելու նպատակով հայ կամավորների հավաքագրումը մեծ խանդավառություն առաջ բերեց Եգիպտոսում, Եվրոպայի ու Ամերիկայի հայաշատ գաղութներում: Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայ գաղթականները հայրենի հողը օսմանյան դարավոր լծից ազատագրելու բուռն ծգտումով տարված եկան լրացնելու լեգեոնական շարքերը: Հատկանշական է, որ Արևելյան լեգեոնի կորիզը կազմեցին Պորտ-Սաիդում ժամանակավոր ապաստան գտած քաջարի մուսալեռցիները (Եսայի Յաղուբյան), որոնցից մոտ 600 հոգի շտապեցին զինվորագրվելու լեգեոնին, ստեղծելով առանձին վաշտ: 6-7 ամիս հետո հայ լեգեոնականների թիվը հասավ արդեն հազարի, իսկ 1918 թ. կեսերին Արևելյան լեգեոնը իր շարքերում ուներ 5500 հոգի, որից միայն 400-ն էին սիրիացի: Կազմավորման օրից մինչև 1918 թ. լեգեոնը տեղակայված էր Կիպրոս կղզում, որտեղ գտնվում էր նրա զինվորական մարզահրապարակը:

Համաշխարհային պատերազմը մոտենում էր իր վախճանին, երբ լեգեոնականները, երկար սպասումից հետո, Պաղեստինում կռվի մեջ

³ Turquie: Legion d'Orient III, The French Foreign Ministry Archive, File № 893, Palabiyik Mustafa, Establishment and activities of the French Eastern Legion in the light of French Archives (November 1917- April 1918), "Armenian studies", № 17, 2008.

⁴ Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները..., էջ 113-115:

մտան թուրքական բանակի դեմ, 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած Արարայի ճակատամարտում:

Հայ լեզեոնականների դերը այդ ճակատամարտում ձեռք բերած հաղթանակի գործում ըստ արժանավույն գնահատեց մարշալ Ալենքիս, նշելով. «Հպարտ եմ հրամանատարության տակ հայկական զորամաս ունենալու համար: Նրանք կռվեցին փայլուն կերպով և մեծ բաժին ունեցան հաղթանակում»⁵:

Արարայի ճակատամարտից հետո լեզեոնը Ալենքիի բանակի կազմում առաջանալով դեպի հյուսիս, մտնում է Բեյրութ: Այստեղ նրան են զինվորագրվում Սիրիա տարագրված հայերը, կազմելով մի առանձին վաշտ: Նոր կամավորների հոսքը ընդհատվեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարով: Լեզեոնի մի մասը ֆրանսիական նավերով փոխադրվում է Ալեքսանդրետ, մյուս մասը՝ Մերսին: 1918 թ. դեկտեմբերի 17-19-ին Հայկական լեզեոնի զինվորները ոտք դրեցին իրենց բաղձալի Կիլիկիա:

Ուսումնասիրման նյութ հանդիսացող փաստաթղթերը գաղտնի նամակագրություններ են Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության, Ռազմական նախարարության և լեզեոնի հրամանատարության միջև և վերաբերում են որոշ նշանավոր հայ հոգևորականների ցանկությանը՝ հավաքագրվելու լեզեոնի շարքերը և հոգևոր ծառայություններ մատուցելու հայ զինվորներին:

Հեռագրերից առաջինը (29.12.1917) Կահիրեի ԱԳՆ ներկայացուցչինն է, որը տեղեկացնում է, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի պատվիրակ Դանիել Ազափյանը, որը տարագրվել էր Երուսաղեմ, դիմել է հավաքագրվելու ցանկությամբ: Պատասխան հեռագրով (19.01.1918) ԱԳՆ առաջարկում է այս հարցում խորհրդակցել լեզեոնի հրամանատար Ռոմյոյի հետ:

Ռոմյոն պատասխանում է, որ թեև լեզեոնը արդեն ունի հայ քահանա (վարդապետ Բեքարյան), բայց Ազափյանի թեկնածությունը ընդունելի է, որպես օժանդակ (auxiliaire) սատարող: Ուշագրավ է, որ հեռագրի հետգրության մեջ նշվում է, որ Ազափյանը 60-ից անց մարդ է, և ոչ «ակտիվ» հոգևորական⁶:

Այս հետգրության իմաստը ավելի հասկանալի է դառնում, երբ դիտարկում ենք հետագա թղթակցությունը:

⁵ The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia, New York, 1926, pp. 141-142.

⁶ Palabiyik Mustafa, Establishment..., p. 56.

Ազգափյանի նշանակումը սկիզբ հանդիսացավ նոր դիմումների: Այսպես, 31.01.1918 թ. Վարչապետ և Ռազմական նախարար Կլեմանտյի նամակում ԱԳՆ Պիկոյին, որը նշանագրված էր «կոնֆիդենցիալ» և «հույժ շտապ», հաղորդվում է, որ Ամերիկայից լեգեոնում հավաքագրվելու նպատակով ժամանել են երեք «կարևոր» հայեր: Դրանցից առաջինի անունը հստակ չէ, բայց նշվում է, որ նա Ջեյթունի եպիսկոպոսն է (Սիսի աթոռակալ Սահակ ?? Ջեյթունի վարդապետ Վաղարշակ Արշակունի ?? - Ա.Հ.): Ասվում է, որ եպիսկոպոսը քաջ հայտնի է հայերի շրջանում, որովհետև ակտիվ դերակատարում է ունեցել Ջեյթունի ապստամբություններում, նա հերոսացվել է հայերի կողմից այն ժամանակ, երբ թուրքերը բազմաթիվ գրոհումներով փորձել են ճնշել «խռովարարներին»: Իհարկե, ասվում է նամակում, նման մարդու ներկայությունը լեգեոնում հայերի համար բարոյական մեծ ոգեշնչման աղբյուր կհանդիսանա: Սակայն նրա ազդեցությունը կարող է բերել ֆրանսիական սպայակազմի հեղինակագրկմանը: Այդ հանգամանքը առավել մտահոգիչ կարող է դառնալ ԱԳՆ համար, իրենց ծրագրերն իրականացնելու հնարավոր պահին:

Մեկ այլ անձնավորություն, որը հիշատակվում է, Ադանայի հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Սերուբյանն էր: Նրա անձը նույնպես, որպես հեղինակավոր և ազդեցություն ունեցող, անհանգստացնում էր ֆրանսիական իշխանություններին⁷:

Ինչ վերաբերում է Ջեյթունի եպիսկոպոսին, ապա հայտնվում է, որ նա ոչ միայն ապստամբել էր Օսմանյան պետության դեմ, այլ նաև ժամանակին հանդես էր եկել ֆրանսիական ազդեցության դեմ Կիլիկիայում, կոչ անելով հայ ծնողներին իրենց զավակներին ուղարկել ո՛չ թե ֆրանսիական, այլ հայկական դպրոցներ:

ԱԳՆ պատասխանը գալիս է փետրվարի 6-ին: ԱԳՆ նույնպես կիսում է Կլեմանտյի մտահոգությունն այս հարցում և հորդորում է հետագայում նույնպես նման հարցերը համաձայնեցնել նախարարության հետ, չվտանգելու համար «երկրի քաղաքականությունը»⁸:

Չնայած Պողոս Նուբար փաշայի հորդորներին, Ֆրանսիայի ԱԳՆ շրջաբերական նամակ է ուղղում իր ներկայացուցչություններին

⁷ Նույն տեղում, էջ 57:

⁸ Նույն տեղում, էջ 58:

Ամերիկայում, որ խոչնդոտեն այն անձանց հավաքագրումը, որոնք կխաթարեն ռազմական կարգապահությունը և կնվազեցնեն ֆրանսիական սպայակազմի հեղինակությունը:

Երբ փորձում ենք վերծանել դիվանագիտական այս նամակագրության իմաստը, գալիս ենք հետևյալ եզրահանգմանը.

1. Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով Կիլիկիան մտնում էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու մեջ, սակայն վերջինս Մերձավոր Արևելքում բավարար չափով զորքեր չունեի Կիլիկիայի ռազմական գրավումն իրականացնելու համար: Հետևաբար, նա կարիք ուներ լեգեոնականների՝ «ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակ փախցնելու» համար:

2. Ֆրանսիան չէր ցանկանում լեգեոնի շարքերում տեսնել հեղինակավոր, ազդեցիկ, հայրենասեր, ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու ունակ հայ զործիչների, որոնք կարող էին չենթարկվել Ֆրանսիայի հնարավոր, իրենց ոչ ցանկալի հրամաններին:

Հետագա իրադարձությունները Կիլիկիայում, որոնք բերեցին կիլիկիահայության նոր ողբերգության, հաստատում են այս եզրահանգումը:

Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունը, նրա մերձեցումը քեմալականների հետ հանգեցրին նրան, որ Ֆրանսիայի իշխանությունները, դժվար իրենց խոստումը, ոչ միայն ինքնավարություն չտվեցին Կիլիկիային, այլև 1920-ի օգոստոսին լուծարեցին Հայկական լեգեոնը՝ Կիլիկիայի հայերին զրկելով թուրքական ուժերից պաշտպանվելու հնարավորությունից: (1920 թ. մայիսի 30-ին քեմալականների հետ կնքված զինադադարը, որով ֆրանսիական զորքերը դուրս էին բերվում Կիլիկիայից):

Ֆրանսիան եվրոպական առաջին տերությունն էր, որը տակավին 1535 թ. Բ. Ղազանի հետ կնքեց այն պայմանագրերը, որոնք հիմք դրեցին կապիտուլյացիաների ռեժիմին: Ֆրանսիացի հայտնի լրագրող Ժերար Տոնգայի խոսքերով, չպետք է մոռանալ, որ Թուրքիայի միջոցով էր Ֆրանսիան մի քանի դարերի ընթացքում գերիշխող դեր խաղում ևևանտում: Իսկ Ֆրանսիայի դիվանագետ Ժակ Բարդուն իր հուշերում խոստովանում էր, որ Ֆրանսիայի առաջնակարգ խնդիրը դա Արևելյան Միջերկրականի շրջանում տեղաբաշխված ֆրանսիական կապիտալների ետ ստանալն էր⁹: Ֆրանսիական կառավարության

⁹ Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները..., էջ 20:

քաղաքականությունը, Անկարայի ղեկավար շրջանների հետ «լեզու գտնելու» նրա բազմաթիվ փորձերը վկայում էին հենց այն մասին, որ Ֆրանսիայի նպատակն էր պահպանել ֆրանսիական խոշոր դրամատերերի նախապատերազմական դիրքերը Թուրքիայում և ձեռք բերել շահագործման ու հարստացման նոր աղբյուրներ:

Ջուր չէր, որ Սևրի պայմանագրի ստորագրումը ֆրանս-քեմալական «սեթևեթանքներից» հետո, լուրջ դիմադրության արժանացավ Ֆրանսիայում:

Արտաքին գործերի նախարարության լսափողը հանդիսացող «Տան» թերթը չէր դադարում հիշեցնել, որ Ֆրանսիան «մահմեդական երկիր է», որ չի կարելի վտանգել «ավանդական թուրք-ֆրանսիական բարեկամությունը»: Պայմանագրի տակ ֆրանսիական ներկայացուցիչների ստորագրության թանաքը դեռ չէր ցրացած, այդ նույն մարդիկ սկսեցին հանդես գալ Սևրից հրաժարվելու այլազան առաջարկներով:

«Թուրքական պայմանագիրը, - գրել է Պուանկարեն, - ստորագրվեց Սևրում՝ ճենապակու գործարանի գտնվելու վայրում: Եվ նա ինքը փխրուն է, գուցե և ջարդված սափոր»¹⁰:

Փխրուն էր նաև հերոսական Հայկական լեգեոնի մասնակիցների երազանքը՝ ազատագրված տեսնել «ըզմերս Կիլիկիան», երկիր, որ մեզ «իտուր արև»:

Այսպիսով, Ֆրանսիայի տիրապետող շրջանների թուրքասիրությունը, որը խարսխվում էր նրանց աներկբա տնտեսական և դրամական շահերի վրա Թուրքիայում, կարևոր գործոն հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո սկիզբ առած ֆրանսիական թուրքանպաստ անջատ քաղաքականության գործում: Այդ քաղաքականությունը կործանիչ ազդեցություն ունեցավ կիլիկիահայության հետագա ճակատագրի համար:

¹⁰ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, полный перевод с французского текста под ред. проф. Ю. Ключникова и проф. А. Сабанина, Москва, 1927, с. XVIII.

**EASTERN LEGION AND POLICY OF FRANCE IN THE LIGHT OF NEW
TURKISH PUBLICATIONS**

The article is analyzing developments regarding the Eastern (Armenian) Legion in the period between 1917 and April 1918, based on the documents provided from the French State Archives and recently published in Turkey. The documents show that some tensions arose from the requests of some leading prominent Armenians wanting to join the Legion. The correspondence demonstrates double-faced policy of French administration, wanting to have an offensive force ready for attack with the plans of France on the one hand, from the other hand concerning about the influence of those Armenians over soldiers and trying to prevent possible actions of Legion to the own interest of Armenians.